

Dentification Strategies of Islamic Education of Students in the Formal and Public Education System

Masoumeh Samadi (Ph. D.)¹

Abstract

Objective: The purpose of this study is to investigate the identification strategies of Islamic education of students in the formal and public education system. Method qualitative research was used. The analytical population is education specialists, school principals, school educators and teachers of religious education in girls' secondary schools in Tehran, were selected by purposive sampling. The data collection tool was a semi-structured interview. The method of data analysis was coding Findings: The solutions were counted in two categories: extra-sectoral and partial in both theoretical and practical dimensions. The solution of theoretical trans-division is a systematic and comprehensible explanation by religious institutions with 7 sub-components and the practical sub-division is to rethink the performance of the governing system in the field of religiosity with 5 sub-components. Atrial solutions were counted at both theoretical and practical levels. In the theoretical part, it focuses on adopting theoretical foundations, i.e., a plan for identifying religious education. In the practical part, it focuses on rethinking the performance of the Higher Education Council in the process of approving laws and regulations related to religious education with 3 sub-components. Rethinking in attracting, retaining and empowering religious education teachers and educational instructors with 4 sub-components, Educational Research and Planning Organization by rethinking the religious education curriculum with 4 sub-components, Deputy Minister of Education with reconsideration in the approach of the deputy in the field Religious education with 6 sub-components and the association of parents and educators by empowering families in the field of knowledge and awareness of educational methods with 2 sub-components

Keywords: *Strategy, Identification, Religious Education, Students, Formal and Public Education System.*

---

1. Correspondent Author: Associate Professor of philosophy of education, Academy of scientific studies in education, Tehran, Iran, fsamadi30@yahoo.com

راهکارهای هویت بخشی به تربیت دینی دانش آموزان در نظام تربیت رسمی و عمومی

معصومه صمدی*

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۱/۱۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۲/۲۹

چکیده

هدف از انجام این پژوهش بررسی راهکارهای هویت بخشی به تربیت اسلامی دانش آموزان در نظام تربیت رسمی و عمومی است. برای دست یابی به این هدف از روش پژوهش کیفی استفاده شده است. جامعه تحلیلی این پژوهش، متخصصان تعلیم و تربیت، مدیران، مربیان پرورشی و دبیران تعلیمات دینی در مدارس متوسطه دخترانه شهر تهران است که با روش نمونه گیری هدفمند انتخاب شدند. ابزار جمع آوری داده ها مصاحبه نیمه ساختاریافته بود. روش تجزیه و تحلیل داده ها کدگذاری و تحلیل مضمون بود که به صورت همزمان و پیوسته با فرایند جمع آوری داده ها انجام شد. راهکارها در دو دسته فرابخشی و بخشی احصا شد. راهکارهای فرابخشی در بخش نظری تبیین نظام مند و فهم پذیر توسط نهادهای دینی با هفت مؤلفه فرعی و در بخش عملی یعنی بازناندیشی عملکرد نظام حاکمیتی با پنج مؤلفه فرعی احصا شد. راهکارهای هویت بخشی در بخش نظری بر اتخاذ مبانی نظری متمرکز است که در بخش عملی متمرکز بر بازناندیشی عملکرد شورای عالی آموزش و پرورش در فرایند تصویب قوانین و مقررات مرتبط با حوزه تربیت دینی با سه مؤلفه فرعی، مرکز تربیت نیروی انسانی با بازناندیشی در جذب، نگهداشت و توانمندسازی دبیران تعلیمات دینی و مربیان تربیتی با چهار مؤلفه فرعی، سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی با بازناندیشی در برنامه درسی تربیت دینی با چهار مؤلفه فرعی، معاونت پرورشی با بازناندیشی در رویکرد آن معاونت در زمینه تربیت دینی با شش مؤلفه فرعی وانجمن اولیا و مربیان با توانمندسازی خانواده ها در زمینه شناخت و آگاهی از روش های تربیتی با دو مؤلفه فرعی است.

کلیدواژه ها: هویت بخشی، تربیت دینی، دانش آموزان، نظام تربیت رسمی و عمومی.

مقدمه

پس از چهار دهه از شکوفایی انقلاب شکوهمند اسلامی پرداختن به تربیت دینی و پی‌گیری راهکارهای هویت‌بخشی به تربیت دینی همواره از دغدغه‌های نظام حاکمیتی جمهوری اسلامی بوده است. چرا که تربیت دینی در نظام آموزش رسمی و عمومی در ارائه خروجی‌های مورد انتظار به نظام اجتماعی مطابق با پیش‌بینی‌ها نقش‌آفرین نبوده است. به عبارتی مطالعات انجام شده در این زمینه از قبیل سعید رضوانی (۱۳۹۵)، پاک‌مهر و همکاران (۱۳۹۶) و مبانی نظری سند تحول بنیادین (۱۳۹۰)، از وجود فاصله بین وضعیت موجود و مطلوب در زمینه تربیت دینی حکایت دارد. بر این اساس و وجود دغدغه‌های حاکمیتی بود که موضوع تحول بنیادین و هویت‌بخشی به تربیت به ویژه تربیت دینی مطرح و در دستور کار آموزش و پرورش و نهادهای بالادستی از جمله شورای عالی انقلاب فرهنگی شورای عالی انقلاب فرهنگی (۱۳۹۰) قرار گرفت.

تحول بنیادین در آموزش و پرورش با تکیه بر اسلام و معارف آن و با نگاه نظام وارده به اسلام و منابع و مصادر اصیل آن با روش‌شناسی اجتهادی به صورت ژرف و جامع و با بهره‌گیری از ضوابط عقلی و نقلی و با ترجمان نظام‌مند اندیشه‌های امام راحل (ره)، رهبر معظم انقلاب اسلامی و انعکاس اندیشه الهی، انقلابی و اسلامی در همه لایه‌ها و ساحت‌های معرفتی و ابعاد فردی، خانوادگی و اجتماعی به صورت جامع مطرح شده است (مبانی نظری سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ۱۳۹۰).

امروزه صاحب‌نظران بر این اعتقاد هستند که آن چه در نظام آموزشی و پرورشی رخ می‌دهد ماهیت فرایندی دارد و جستجوی معنایی صرف برای تبیین مفاهیم بدون توجه به زمینه و کاربرد آن ناممکن، بیهوده و ناکارآمد است. از این رو، پدیده تربیت اسلامی و به تبع آن راهکارهای هویت‌بخشی به آن (تقویت و تعمیق آن) پدیده‌ای پیچیده و ذو مراتب و چند لایه^۱ است که فهم آنها مستلزم گام نهادن در ورای چارچوب‌های محدودکننده و روش‌های پدیدار-ویژه^۲ است که عوامل مختلفی در لایه‌های مختلف نظام آموزشی، نظام اجتماعی، جهان‌بینی و ایدئولوژی و نهایتاً سطح تمدنی در ایجاد این آسیب‌ها که قطعیت‌ناپذیرند و تجزیه و تحلیل دیالکتیکی آنها پیچیده

1. Multi-Layered
2. Phenomen-Specific

و کلی است و همین‌طور نیازمند روش‌های خاص خود است، تأثیرگذار هستند (نقیب‌زاده، ۱۳۹۸). این رویکرد، راهکارهای هویت‌بخشی به تربیت دینی را بیش از آنکه مسئله‌ای در رابطه با نظام آموزشی بداند مسئله‌ای مرتبط با سیاست و سیاست‌گذاری کلان کشور تعریف می‌کند. در چنین شرایطی است که دیگر معادلات خطی، قادر به تبیین چنین پدیده‌هایی نیستند. بنابراین، باید به این پدیده، به گونه‌ای دیگر، متفاوت از مطالعات موجود نگریست. بر این اساس فقدان مطالعه‌ای که راهکارهای هویت‌بخشی به تربیت دینی را به گونه چند لایه و عمیق مورد بررسی و تحلیل قرار دهد کاملاً احساس می‌شود. از این رو، سؤالی که اینک مطرح می‌شود این است: راهکارهای هویت‌بخشی به تربیت دینی دانش‌آموزان در نظام تربیت رسمی و عمومی چیست؟

تعاریف مفاهیم

تربیت دینی

تربیت دینی از سویی سرشار از معارف الهی و از سوی دیگر دربرگیرنده ابعاد وجودی انسان است که در ساختن شخصیت انسان و رفع نیازهای مختلف او و فراهم نمودن زمینه تکامل همه‌جانبه انسان بوده و دارای نقشی بی‌بدیل است. تربیت دینی به معنای به فعلیت رساندن کمال معنوی بالقوه در متربی است و به معنای ایجاد تغییر تدریجی برای حرکت از بودن به شدن براساس اهداف و ارزش‌های الهی در ابعاد و ساخت‌های مختلف تربیت است. داوودی و اعرافی (۱۳۹۴) تربیت دینی را فعالیتی نظام‌مند و برنامه‌ریزی شده به منظور آموزش بینش، منش و آموزه‌های دینی به متربیان تعریف کرده‌اند به گونه‌ای که مریبان در عمل به آن پایبند باشند. مبانی نظری سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (۱۳۹۰) تربیت را با تربیت دینی مترادف دانسته و تربیت را فرایندی تعاملی و زمینه‌ساز تکوین و تعالی پیوسته هویت متربیان به صورتی یکپارچه و مبتنی بر نظام معیار اسلامی به منظور هدایت ایشان در مسیر آماده شدن جهت تحقق آگاهانه و اختیاری مراتب حیات طیبه در همه ابعاد تعریف نموده است.

راهکار

راهکار، دربرگیرنده اهداف جزئی و عملیاتی است که در راستای راهبرد تعیین شده است.

راهبرد، تصمیمات کلی برای اختصاص منابع به منظور تحقق اهداف است. راهکار در رابطه با به حرکت درآوردن منابع، یعنی به اجرا گذاشتن آنها است. به این ترتیب تصمیم‌های راهکاری جزئیات تصمیم‌های راهبردی را دربرمی‌گیرد. به عبارت دیگر راهکارهای تصمیماتی برای استفاده مؤثر از منابع موجود و جزئیات اجرای راهبردهاست. راهبرد بر ساخته دانش نظامی است و منظور از آن ترسیم خطوط کلی رسیدن به یک مقصد معین است و راهکار هدف‌های جزئی و عملیاتی است که برای رد راستای راهبرد تعیین شده طراحی می‌شود. راهبرد طرح عملیاتی دراز مدت است که به منظور دستیابی به یک هدف طراحی شده است (نصیری فقیر سمیعی، ۱۳۹۵). مراد از راهکار در این پژوهش کلیه اقداماتی است که عوامل تربیتی (خارج از دستگاه تعلیم و تربیت) یعنی عوامل مؤثر و سهیم در امر تربیت و عوامل داخلی (مربوط به نظام تعلیم و تربیت رسمی و عمومی) باید برای هویت دادن به تعلیم و تربیت اسلامی دانش‌آموزان انجام دهند.

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

مبانی نظری

تربیت دینی دانش‌آموزان از جمله موضوعات مهم و به‌روز نظام آموزش و پرورش رسمی است که تعریف آن در گرو تعریف مفهوم "تربیت" و "تدین" است. از نظر اصطلاحی تعاریف گوناگونی از دین ارائه شده است که بعضی به صوت عام بر حسب مفهوم جامع مشترک و یا خصوصیات مشترک ادیان به تعاریف فراگیری از دین پرداخته‌اند، بعضی با ارائه تعاریف ماهوی به تحلیل هویت آن پرداخته‌اند، برخی تعاریف روانشناختی از دین ارائه داده‌اند و گروهی دیگر تعاریفی جامعه‌شناختی یا غایت‌گرایانه و یا اخلاق‌گرایانه از دین ارائه داده‌اند. جوادی آملی (۱۳۷۳) دین را مجموعه عقاید، اخلاق و قوانین و مقرراتی تعریف می‌کند که لازمه اداره امور جامعه انسانی و پرورش انسان‌هاست. بر این اساس دین مجموعه‌ای از اعتقادات، اخلاقیات و احکامی است که از ناحیه پیشوایان و انبیاء الهی، منابع دین یعنی قرآن و سنت برای هدایت بشر ابلاغ شده است. دین به طور ذاتی هویت واحدی دارد ولی آن‌گاه که نسبت به استعداد و قابلیت بشری و ابعاد وجودی انسانی در نظر گرفته می‌شود در اشکال سه‌گانه: بینش‌ها و اعتقادات و گرایش‌ها و اخلاق (کنش‌ها، رفتار و احکام عملی) نمود پیدا می‌کند (ذوالفقاری، ۱۳۹۲). با توجه

به اینکه دین حق، حقیقتی متعالی و امری قدسی است، در امور الهی خطا، اشتباه، آسیب و آفت راه ندارد. خطاپذیری و اشتباه در حیطه امور بشری است. تربیت دینی نیز: "فرایند ساخت و پرداخت افکار، اخلاق و اعمال خدا محورانه مطابق با آموزه‌های اسلامی" است. در این تعریف غایت تربیت اسلامی "الله" و موضوع آن، "افکار، اخلاق و اعمال آدمی" است که می‌بایست مطابق با تعلیمات اسلامی پرورش یابد (بهشتی، ۱۳۸۲). براساس تعریف بالا، برون‌داد نظام تربیت اسلامی، انسانی است با سه ضلع اندیشه، منش (اخلاق) و کنش‌های (اعمال) خدا پسندانه. از منظر دیگر این سه ضلع، سه حیطه اساسی تربیت اسلامی را ترسیم می‌کنند که منشاء آن، اندیشه است. اندیشه در نظام تعلیم و تربیت اسلامی به دو بخش اندیشه‌های "نظری" و اندیشه‌های "عملی" تقسیم می‌شود. اندیشه‌های نظری، اندیشه‌هایی است که در متون اسلامی در مورد حقایق اساسی عالم مطرح است. اندیشه‌های عملی، رهنمودها و دستورالعمل‌های باید مدارانه‌ای است که در این متون عرضه شده‌اند. از این رو تربیت دینی زمینه ساز تکوین هویت دینی و رشد متعادل دینداری در همه جنبه‌های وجودی انسان است

درباره چگونگی تربیت دینی رویکردهایی وجود دارد که عبارتند از: رویکرد عادت‌تی: در این رویکرد عادت آموزی نقش مهمی در شکل‌دادن رفتارهای دینی دارد. انجام کارها به شکل مکانیکی به نحوی که اندیشه در آن چندان دخیل نباشد، عادت نام دارد (نقیب زاده، ۱۳۹۸). برخی دیگر رویکرد عادت را ناکافی و راه‌های رسیدن به اهداف تربیت دینی را در رویکردهای عقلانی و استدلالی یا برهانی جستجو و سعی می‌کنند با ارائه براهین و استدلال‌های منطقی افراد را برای تربیت دینی مدد برسانند. در این رویکرد استدلال و خردورزی محور تربیت دینی است. در رویکرد عقلانی دین و دینداری با محک عقل سنجیده می‌شود تا جایی که دین باید در ظرف عقل جای گیرد و از صافی عقل عبور کند. عده‌ای دیگر رسیدن به اهداف تربیت را از طریق رویکرد شهودی جستجو می‌کنند (نقیب‌زاده، ۱۳۹۸). از جمله متفکران اسلامی که در رابطه با معارف دینی رویکرد عقلانی را اتخاذ نمودند، می‌توان به نظام فکری معتزله اشاره کرد که البته از نظر عده‌ای این رویکرد معتزله را می‌توان جزء رویکرد افراطی عقل‌گرایی به حساب آورد. در مقابل دو رویکرد عادت‌تی و عقلانی، رویکردی سومی وجود دارد که رویکرد شهودی (تجربه

اندیش (نام گرفته است. این رویکرد جوهره دینداری را امری نظری و عقلانی نمی‌داند بلکه بر این باورند که تجربه دینی منبع مهم معرفت است و این معرفت همان احساسی است که ما در باره امری مقدس (خدا) در خود داریم (سجادی، ۱۳۸۴). اعتقادات درونی (شهودی) دینی امری غیر مدلل نیست. این رویکرد از دینداری با انحصارگرایی و جزمیت و تعصب که در رویکرد مبتنی بر عادت وجود دارد و با برهان و استدلال که در رویکرد عقلانی وجود دارد، سنخیت و رابطه ندارد. دیگر رویکرد حاکم، رویکرد ایمان‌گرایی است. ایمان‌گرایی در تفکر اسلامی، نتیجه رویکرد نص‌گرایی^۱ است. «در این رویکرد از آن جایی که عقل از دسترسی به معارف دینی ناتوان است، تنها منبع معتبر در دست‌یابی به متون دینی، نصوص و ظواهر کتاب و سنت است. نص‌گرایان بر ظاهر کتاب و سنت جمود ورزیده و تعصب خاصی بر حفظ این ظواهر از خود نشان می‌دهند. به تبع چنین دیدگاهی، پذیرش باورهای دینی باید بدور از هرگونه چون و چرای عقلی انجام شود. امروزه در عصر فناوری اطلاعات و ارتباطات، تربیت بدنی با شیوه‌های گذشته میسر نیست از این رو، تحول و دگرگونی در رویکردها و ساختارهای قدیمی امری لازم و ضروری است. از بین رفتن فاصله‌های زمانی و مکانی مبین این حقیقت است. از این رو، لازم است نظام تربیتی کارکردهای خود را متناسب با زمانه خویش بازنگری و بازسازماندهی کنند تا بتواند در چنین دورانی تربیت متعالی را محقق نماید (مرزوقی و دهقانی، ۱۳۹۸).

پیشینه پژوهش

راهکارهای هویت‌بخشی به تربیت اسلامی (تربیت دینی) در نظام آموزش رسمی و عمومی چند چانه است چرا که آسیب‌های ایجاد شده هم چند چانه است. مرور یافته‌های پژوهشی در این زمینه مبین این حقیقت است.

۱. روشی خاص برای کشف حکم با تأکید بر نصوص دینی و کم‌توجهی به ادله و تحلیل‌های عقلی است.

راهکارهای هویت‌بخشی به تربیت دینی دانش‌آموزان در نظام تربیت رسمی و عمومی

جدول ۱. خلاصه پژوهش‌های انجام شده در زمینه راهکارهای هویت‌بخشی به تربیت دینی در نظام آموزش رسمی و عمومی

نام محقق	عنوان تحقیق	خلاصه نتایج
اشرفی سلطان احمدی و همکاران (۱۴۰۰)	طراحی یک الگوی مطلوب برای برنامه درسی تربیت دینی در دوره پیش دبستانی	نقش الگویی و هدایت‌گری مربی شکوفایی فطرت دینی را در کودکان تسریع کند. تنوع مواد آموزشی به صورت بسته آموزشی، متنوع بودن امکانات فضای آموزشی به گونه‌ای که شاد و با نشاط محرک حس کنجکاوی باشد باعث هویت‌بخشی به تربیت دینی می‌شود.
شمشیری و همکاران (۱۴۰۰)	آسیب‌شناسی تعلیم و تربیت دینی در دانش‌آموزان متوسطه از دیدگاه متخصصان تعلیم و تربیت، معلمان و دانش‌آموزان	تجدیدنظر در حیطه‌های نگرشی: دانش و سطوح اهداف رفتاری درس دینی، تصریح در صلاحیت‌های تخصصی، تجربی، پژوهشی و آموزشی مدرسین، توجه به ویژگی‌های شخصیتی، علمی و بازنگری در محتوا متناسب با اهداف معلم، دانش‌آموز، جامعه و انتخاب روش‌های درست تعلیم و تربیت از راهکارهای پیشنهادی این پژوهش است.
عوض‌زاده و همکاران (۱۴۰۰)	آسیب‌شناسی تربیت دینی و تدوین الگویی برای پذیرش مشتاقانه: مطالعه موردی (دانش‌آموزان متوسطه دوه دوم استان کهگیلویه و بویراحمد)	یازنگری در تعیین اولویت‌ها و خط‌مشی‌های سیاست‌های آموزشی از طریق انتخاب محتوای نظری و عملی متناسب با نیازهای دینی فراگیران و انتخاب روش‌های یادگیرنده محور و مبتنی بر فعالیت را از راهکارهای هویت‌بخش به تربیت دینی در نظام آموزش و پرورش معرفی نمودند.
سعیدی رضوانی و غلامی (۱۴۰۰)	بررسی پدیدار شناسانه پیشران‌ها و چالش‌های رعایت عفاف در دانشجویان پسر دانشگاه فردوسی مشهد	پیشران‌های عمده عفاف در جوانان به عنوان راهکار تربیتی عبارت است از: ایمان و وجدان اخلاقی «هنوز بیدار»، جو خانوادگی دینی - اخلاقی و نظارت اجتماعی.
وزینی افضل و همکاران (۱۳۹۹)	راهکارهای تقویت سرمایه اجتماعی از دیدگاه نظام ارزشی اسلام	یکی از راهکارهای هویت‌بخشی به تربیت دینی را تمرکز بر سرمایه اجتماعی، ایجاد اعتماد در ابعاد مختلف اجتماعی و اقتصادی در دو بعد سلبی و ایجابی و برقراری روابط مثبت و سازنده بین افراد می‌داند.
حسینی محمدآباد (۱۳۹۹)	آسیب‌شناسی تربیت اخلاقی در ایران معاصر	راهکارهای هویت‌بخشی به تربیت دینی بیشتر متوجه نقش افراد، خانواده، نهادهای آموزشی، تربیتی و فرهنگی، نقش رسانه‌ها، نقش حکومت اسلامی، نقش مسئولان و نهادهای مؤثر در امر تربیت است.

نام محقق	عنوان تحقیق	خلاصه نتایج
براری (۱۳۹۸)	راهکارهای مقابله با جریان‌های انحرافی مهدویت	راهکار فرهنگی با تمرکز بر عرصه پژوهش، آموزش و تبلیغ و راهکار سیاسی در دو حوزه سیاست داخلی و خارجی با تمرکز بر فعالیت‌های نظام حاکمیت، راهکار اقتصادی، (بدین معنی که دولت اسلامی و اصناف و تشکل‌های اقتصادی به کمک مراکز فرهنگی و علمی) را برای نهادینه کردن و تعمیق بخشی و هویت بخشی به تربیت دینی مطرح نمود.
یادگاری و همکاران (۱۳۹۸)	ارائه نظریه داده بنیاد برای تبیین فرایندهای جاری تربیت اخلاقی در مدارس متوسطه شهر تهران	راهکارهایی از قبیل فعال بودن معلمان و مربیان تربیتی را در برخورد با مسائل دینی و اخلاقی در مواجهه با آسیب‌های تربیت دینی مثبت ارزیابی نمودند.
مکیلانی و همکاران (۱۳۹۷)	تحلیل پدیدار شناسانه باورهای دینی دانش‌آموزان و ارائه راهکارهایی برای کاهش چالش‌ها و آسیب‌های موجود	راهکارهایی از قبیل ایجاد محیط آموزشی سالم، ساخت مدارس با الگوی معماری اسلامی، به رسمیت شناختن تنوع و تکثر اشکال و صورت‌های زندگی، تخصیص بودجه و امکانات کافی جهت ایجاد فضای مناسب مطالعه و فراگیری علوم دینی و قرآنی، جذب نیروهای توانمند و خلاق برای تربیت دینی دانش‌آموزان، الگو بودن معلمان به لحاظ باورها و اعتقادات دینی، ارائه جذاب آموزه‌های دینی، توجه به سطح سنی و فهم دانش‌آموزان در ارائه آموزه‌های دینی و شرکت مستمر معلمان را در مراسم مذهبی از راهکارهای تقویت و تعمیق دینداری دانش‌آموزان دانستند.
علی آبادی و همکاران (۱۳۹۷)	ضرورت توجه به قطب سوم در تربیت دینی و آثار آن بر فضای تربیتی	داشتن کلاس راحت و بدون دغدغه برای ابراز عقیده، فضای چند صدایی قانونمندی، برنامه درسی مشارکتی و بدون تبعیض مربی، تمرکز بر بطن و فحوی متن، به کارگیری شیوه استنباط عقلانی در تدریس، داشتن شیوه دموکراتیک و احتراز از تحمیل و تلقین، داشتن تعامل باز در مواجهه با پیروان سایر ادیان، تقویت ظرفیت‌های انتقادگری، تحلیل‌گرایی و قضاوت در فراگیران را به عنوان راهکارهای موجه برای تربیت دینی دانش‌آموزان معرفی نموده‌اند.
جباری (۱۳۹۷)	راهکارهای مقابله با آسیب‌های اجتماعی در سیره اهل بیت(ع)،	راهکارهای مرتبط با حوزه باورها و عقاید و بینش‌ها را در هویت بخشی به تربیت دینی مقدم دانسته است. از این رو، در این مطالعه به تبیین دو راهکار مرتبط با ساحت باورها و بینش پرداخته است و مواردی از قبیل تبیین صحیح و روشن معارف دینی و مقابله با ترویج عقاید باطل، بدعت‌ها، شبهات و خرافات را مطرح و بر این موضوع تأکید نموده که این اقدامات به مصون‌سازی و آسیب‌زدایی از ساحت باورها و عقاید کمک می‌کند. دیگر راهکارهای مرتبط با حوزه بینش‌ها و باورها که در هویت بخشی به

راهکارهای هویت‌بخشی به تربیت دینی دانش‌آموزان در نظام تربیت رسمی و عمومی

نام محقق	عنوان تحقیق	خلاصه نتایج
		تربیت دینی نقش آفرین است، تأکید بر اصل نظارت اجتماعی (امر به معروف و نهی از منکر، تحکیم نهادهای مهم اجتماعی، فرهنگی همچون خانواده و مدرسه، ایجاد احساس کرامت نفس و بندگی، تقویت و تأمین عدالت اجتماعی، اشتغال، معرفی الگو، فرهنگ‌سازی براساس تعالیم دینی و ارزشی و ترویج روحیه مواسات و همگرایی) است.
سلطانی رنانی (۱۳۹۶)	راهکارهای اخلاقی برای مقابله با آسیب‌های بافتی اینترنتی در نهاد خانواده	در بررسی راهکارهای اخلاقی هویت‌بخش به تربیت دینی، مقابله با آسیب‌های بافتی اینترنتی در نهاد خانواده، استفاده هدفمند و منطبق بر قواعد و اصول اخلاقی از اینترنت، نظارت اخلاقی بر فرزندان که زیاد از اینترنت استفاده می‌کنند، تبدیل تهدیدهای اخلاقی به فرصت‌ها و ارزش‌ها، توجه خانواده‌ها به خلوت حقیقی و خودآگاهی، زنده نگه داشتن یاد خدا و ترویج آن در نهاد خانواده، توجه به سلامت جسمی، روحی و اخلاقی خانواده‌ها، اهمیت دادن به زندگی حقیقی و ترویج رویکردها و رفتارهای اخلاقی را مطرح کرده است.
رحمان پور و همکاران (۱۳۹۵)	آسیب‌های تربیت دینی و ارائه راهکارهای مناسب از دیدگاه صاحب نظران با رویکرد برنامه‌ریزی درسی	ترویج عقل‌ورزی، دوری جستن از تعصبات و تمایلات فردی و جمعی، لزوم رعایت تفاوت‌های فردی و استفاده از روش‌های آموزشی مسئله‌محور در برنامه‌ریزی‌های درسی تربیت دینی می‌تواند زمینه برون رفت از آسیب‌های تربیت دینی را فراهم کند. این پژوهشگران یاد آور شدند که مشارکت برنامه‌ریزان درسی متخصص و کارشناسان حوزه دینی و همین‌طور معلمان شایسته و متعهد لازم است تا بتوانند با مشارکت همدیگر برنامه درسی تعلیمات دینی را با بیشترین پویایی تدوین کنند. در این مرحله نیازسنجی‌های مستمر و مناسب، زمینه‌چینی پویایی را فراهم می‌کند. توجه به معیارهای تربیتی متناسب با ساختار و امکانات مدارس و محیط‌های آموزشی و متناسب با منطق و برداشت معلمان، تأکید بر مهارت‌های حرفه‌ای معلمان و توانمندی آنها در عمل، متناسب کردن محتوا با انگیزش و عاطفه را از راهکارهای مواجهه با آسیب‌های تربیت دینی معرفی نموده‌اند.
نوروزی و همکاران (۱۳۹۶)	راهکارهای تربیت دینی در فضای مجازی با تأکید بر آموزه‌های قرآن و سیره رضوی	فرهنگ‌سازی استفاده بهینه و درست از امکانات فضای مجازی، آشنا کردن متولیان تربیت با خطرات فضای مجازی، تولید و توسعه تولیدات فرهنگی متناسب با دین در فضای مجازی، نظارت و همراهی با فرزندان در استفاده از فضای مجازی، جایگزینی

نام محقق	عنوان تحقیق	خلاصه نتایج
		فرهنگی، تقویت عقاید، بصیرت بخشی و آگاهی دادن به کاربران و... از جمله راهکارهای هویت‌بخشی به تربیت دینی در فضای مجازی است.
موسوی مقدم (۱۳۹۵)	بررسی نقش مسجد در افزایش سرمایه اجتماعی براساس نماگرهای اصلی آن در قرآن و حدیث	نهاد مسجد را نهادی مؤثر در هویت‌بخشی دینی و ایجاد تمایل و انگیزه افراد به منظور حضور اجتماعی منسجم ارزیابی نموده است. در این مطالعه مسجد دارای کارکردی مؤثر در پذیرایی از افراد گوناگون با اهداف و نیازهای گوناگون و پاسخ به نیازها معرفی شده است. علاوه بر این، مسجد کارکردی فراتر از عبادت دارد که سبب پیوند ذهنی افراد می‌شود.
بت‌شکن و شعادتمند (۱۳۹۴)	آسیب‌شناسی برنامه درسی دینی پیش دبستانی از دیدگاه متخصصان و مربیان دینی	نوسازی محتوای برنامه‌های درسی تعلیمات دینی را راهکاری مناسب جهت مواجهه با آسیب‌های تربیت دینی می‌داند.
صالحی‌زاده و محمدی (۱۳۹۴)	آسیب‌شناسی تربیت دینی جوانان در مسائل عبادی از دیدگاه آیات و روایات	کج‌اندیشی دینداران و برداشت غلط از معارف و مفاهیم دینی، افراط و تفریط در مسائل عبادی، کمال‌گرایی غیر واقع‌گرا (افراط در عبادت، توجه به مستحبات و غفلت از واجبات، عدم توجه به محدودیت‌های ظرفیت، استفاده از اجبار، سرزنش بیش از اندازه) و سهل‌انگاری در امر آموزش مسائل مربوط به عبادات از جمله تهدیدکننده‌های هویت‌بخشی به تربیت دینی است.
افخمی اردکانی (۱۳۹۴)	آسیب‌شناسی تربیتی سطحی‌نگری در مواجهه با نمادهای دینی	ارزش‌های اسلامی حاکم بر خانواده را در هویت‌بخشی تربیت دینی مؤثر ارزیابی نمود
موحدی محصل و همکاران (۱۳۹۲)	نقد طبقه‌بندی‌های موجود از رویکردهای تربیت دینی و ارائه یک طبقه‌بندی مفهومی جدید	با بهره‌گیری از رویکردهای عادت‌ی، عقلانی، شهودی، عملی تبیینی، انتقادی، فطرت‌گرا، عرفانی و زیبایی‌گرا و در نظر گرفتن نقاط قوت و ضعف هر کدام از رویکردها، رویکرد وظیفه‌گرا را در تربیت دینی انتخاب و براساس این رویکرد، بازسازی اصول تربیت، اهداف تربیت و رسالت‌های تربیت دینی به عنوان راهکارهای تقویت و تعمیق تربیت دینی مطرح نمودند.
معافی و اشرفی (۱۳۹۲)	عوامل مؤثر بر دین‌پذیری و دین‌گریزی جوانان	در جامعه دانش‌آموزی، نوع تربیت خانواده، عملکرد مربیان و رسانه‌ها می‌توانند در هویت‌بخشی به تربیت دینی نقش‌آفرین باشند. براساس مرور پژوهش‌های انجام شده علی‌رغم وجود تحقیقات پراکنده درباره راهکارهای هویت‌بخش، مطالعه جامعی که راهکارها را از ابعاد مختلف بررسی کرده باشد، وجود ندارد از این رو، این مطالعه بر آن است که به طور جامع و نوآورانه به راهکارهای هویت‌بخشی به تربیت دینی بپردازد.

روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش از نظر ماهیت داده‌ها، کیفی و از نظر هدف، کاربردی است. با توجه به ماهیت، پژوهش، هدف و پاسخ به سؤالات این پژوهش از روش پژوهش تحلیلی به عنوان یکی از زیرمجموعه روش‌های پژوهش کیفی استفاده شده است. روش پژوهش تحلیلی یکی از انواع روش‌های پژوهش کیفی است. روش پژوهش کیفی بر دیدگاه تفهیمی مبتنی است که به چگونگی تفسیر، درک، تجربه و به وجود آمدن پدیده مورد مطالعه اشاره می‌کند. هدف از آن شناخت واقعیت، توضیح، توصیف و تفسیر است (بازرگان، ۱۳۹۱). جامعه تحقیق متخصصان حوزه تربیت دینی، مدیران، معاونان پرورشی و معاونان اجرایی مدارس منتخب در آموزش و پرورش شهر تهران در مناطق ۲۰ گانه بود که به طور هدفمند و براساس عواملی از قبیل: پاسخگو بودن، علاقمندی به شرکت در مطالعه، و در دسترس بودن انتخاب شدند. لازم به ذکر است که حجم نمونه در این نوع از مطالعات به سطح اشباع داده‌ها بستگی دارد (آلدیابت و لनावهع، ۲۰۱۸). تعداد افراد منتخب ۲۵ نفر بود که از طریق مصاحبه نیمه ساختار یافته دیدگاه‌های آنان درباره راهکارهای هویت‌بخشی به تربیت دینی در آموزش و پرورش مورد مطالعه قرار گرفت.

فرایند تدوین چارچوب مصاحبه

تدوین چارچوب مصاحبه براساس مطالعه و تحلیل ادبیات موضوع (مطالعه دقیق و عمیق کلیه اسناد منتشر شده در این زمینه) تدوین شد. براساس مطالعات انجام شده، نکات کلیدی درباره طرح استخراج و چارچوب مقدماتی مصاحبه تدوین شد. پس از تدوین، چارچوب مصاحبه جهت اظهارنظر در اختیار سه نفر از افراد خبره و مطلع قرار گرفت. براساس اظهارنظرهای خبرگان اصلاحاتی در چارچوب مصاحبه به عمل آمد. پس از تعیین چارچوب مصاحبه و انتخاب نمونه‌ها برای مصاحبه، برای حفظ احترام به مشارکت‌کنندگان در مصاحبه، ابتدا سؤالات مصاحبه برای مصاحبه‌شوندگان ارسال شد که طی نامه‌ای به آنان تعهد داده شد که انتشار مشخصات مشارکت‌کنندگان منتشر نخواهد شد و از آنان برای ضبط مصاحبه‌ها اجازه گرفته شد. سپس مصاحبه انجام شد. در مصاحبه برای دریافت اطلاعات بیشتر همواره از سؤال‌های پیگیرانه با عبارتی

1. Aldiabet, & Lenaveec,

نظیر لطفاً مثالی بزنید، یعنی منظورتان این است که... قبلاً گفتید که..... حالاً.....،
لطفاً بیشتر توضیح دهید و آیا چیز دیگری هست که بخواهید در این زمینه بگویید استفاده شد.

روش تجزیه و تحلیل

داده‌های حاصل از تحلیل محتوای متون و داده‌های حاصل از مصاحبه از طریق تقلیل داده‌ها با استفاده از مضامین احصا شده مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. تقلیل داده‌ها به "زمینه‌مندسازی متن" و "زمینه‌مندسازی مجدد متن" مربوط می‌شود (آسپرز و کورت^۱، ۲۰۱۹). فنون تقلیل داده‌ها عبارتند از:

- خلاصه کردن: صرفاً ایده‌های مرکزی فیش‌ها بایک واحد تحلیلی مانند "عبارت" یادداشت شد.
- استخراج مفاهیم کلیدی: مفاهیم کلیدی که در قالب کلمات یا نماد بیان می‌شوند، استخراج شد.
- کدگذاری: به فرایند مقوله‌بندی با خلاصه کردن مفاهیم در قالب مفاهیم عام و برقرار کردن روابط میان آن‌ها با مفاهیم مافوق اطلاق می‌شود. به عبارت دیگر با پالایش، ادغام و مقایسه تفاوت‌ها و شباهت‌ها ارتباط بین مفاهیم کلیدی در هر مبحث شناسایی و پراکندگی مفاهیم در قالب مقولات تنظیم شد.

یافته‌های پژوهش و تحلیل

راهبرد، مکانیزم و تدبیری است که از آن برای برخورد با پدیده مورد مطالعه استفاده می‌شود. کنشگران برای تحقق پدیده به تدابیری می‌اندیشند و براساس شرایط و امکانات موجود راهبردی را اتخاذ می‌کنند. راهبرد را چگونگی مدیریت توسط افراد در مواجهه با مسائل تعریف می‌کنند (کوربین و اشتراس، ۱۳۹۵: ۱۵۵). به عبارت دیگر راهبرد کنشی هدفمند است که برای حل یک مسئله با نیل به اهدافی انجام می‌شود که با انجام شدن آنها پدیده محقق می‌شود. در نظریه اشتراس و کوربین، شرایط زمینه‌ای، میانجی یا مداخله‌گر هر دو بر راهبردها ناظر هستند و متوجه فعالیت‌ها

1. Asperts & Corte

راهکارهای هویت‌بخشی به تربیت دینی دانش‌آموزان در نظام تربیت رسمی و عمومی

و برنامه‌هایی را مورد توجه قرار می‌دهند که به تحقق و شکل‌گیری و هویت‌بخشی به پدیده منجر می‌شود. پس از کدگذاری و تحلیل کدهای حاصل، راهکارهای هویت‌بخش به تربیت دینی دانش‌آموزان که توسط گروه‌های مورد مطالعه در دودسته فرابخشی و بخشی در دو بعد نظری و عملی مورد توجه قرار گرفتند، ارائه شدند.

الف- راهکارهای فرابخشی هویت‌بخشی به تربیت دینی

راهکارهای فرابخشی همان راهکارهای هویت‌بخشی است که به انجام اقداماتی در سطوح متفاوت از نهاد آموزش و پرورش معطوف است که باید انجام شود. این نهادها عبارتند از: نهادهای دینی (حوزه‌های علمیه) و نهاد حاکمیت. این اقدامات در دو سطح نظری و عملی به شرح زیر مطرح شده است:

- راهکارهای فرابخشی در حوزه نظری

یکی از اقدامات فرابخشی که نقش هویت‌بخشی به تربیت دینی دارد به عملکرد نهادهای دینی معطوف است که باید این اقدامات در سطح نظری انجام شود. اقدامات پیشنهادی برای نهادهای دینی در جدول (۲) ارائه شده است.

جدول ۲. راهکارهای فرابخشی (نظری) جهت مواجهه با هویت‌بخشی به تربیت دینی توسط نهادهای دینی

مضامین پایه	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین فراگیر
پرهیز از افراط در عقل‌گرایی	عقل‌ورزی	تیسیم روز آمد و فهم‌پذیر از آموزه‌های دینی
پرهیز از سطحی‌نگری		
تعقل توأم با فهم و عمل در دین		
پرورش قوای ادراکی برای تشخیص حق از باطل (برای پرهیز از بدعت‌گذاری و دچار خرافات شدن)	حق‌باوری	کمال‌گرایی واقع‌گرا
اجتناب از فرا‌انسانی جلوه دادن الگوهای دینی		
اجتناب از تقدس‌بخشیدن به الگوهای دینی		
اجتناب از سلیقه‌ای برخورد کردن با دین		

مضامین فراگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه
تیسین روز آمدو فهم پذیر از آموزه‌های دینی	اعتدال گرایی	رعایت اعتدال در توجه به ظاهر و باطن دین
		رعایت اعتدال در توجه به نقل و عقل گرایی
		ساده کردن، تشریح کردن و یافتن میانجی‌های جدید برای ارائه مفاهیم دینی
		توجه به ایمان گرایی در عوض اصالت دادن به شریعت گرایی
	روز آمدی در برخورد با آموزه‌های دینی	تأکید بر عشق و حضور خداوند به جای تأکید بر قهر و قوت خداوند
		ارائه قرائت رحمانی و عقلانی از دین
		سازگار کردن دین و عقل
		توجه به بافت و ساختار نظام آموزش و پرورش توسط علمای دینی برای تدوین معارف دینی
		توجه به نیازهای معنوی انسان معاصر با سرچشمه گرفتن از مفاهیم بلند دینی و عرفانی اسلام
		بومی کردن و برخورد گزینشی با عناصر مثبت مدرنیته
		نگاه نقادانه و گزینشی به تجربیات دینی دیگران
		باز تعریف اندیشه‌های روشنفکران دینی در زمینه پیوند سنت و مدرنیته
		پاسخگویی به س‌الوات و شبهات جدید و نوظهور دینی
		تدوین قرائت باورپذیر و منسجم از آموزه‌های دینی
تدوین قرائت پاسخ‌پذیر از آموزه‌های دینی		

تحلیل یافته‌های حاصل از جدول بالا حاکی است که به اعتقاد متخصصان یکی از راه‌های هویت بخشی به تربیت دینی تیسین نظام مند، منسجم و فهم پذیر دین و آموزه‌های دینی است که این تیسین با هفت مؤلفه فرعی از قبیل: عقل ورزی، حق باوری، کمال گرایی واقع گرایی، اعتدال گرایی، همراه کردن آموزه‌های دینی با مقتضیات و نقدپذیری آموزه‌های دینی و توجه به جنبه عاطفی دین مورد توجه قرار گرفته است که لازم است توسط عالمان دینی اعمال شود.

- راهکارهای فرابخشی در حوزه عملی

در اینجا مراد از راهکار عملی فرابخشی نوعی راهکار عملی است که به انجام اقداماتی

راهکارهای هویت‌بخشی به تربیت دینی دانش‌آموزان در نظام تربیت رسمی و عمومی

توسط نهادهای حاکمیتی معطوف است که در صورت انجام می‌تواند در هویت‌بخشی به تربیت دینی نقش داشته باشد.

جدول ۳. راهکارهای عملی فرابخشی برای هویت‌بخشی به تربیت دینی دانش‌آموزان توسط نهادهای حاکمیتی

مضامین فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین پایه
بازاندیشی نظام سیاسی در حوزه دینداری	پرهیز نظام سیاسی از ایدئولوژی‌گرایی	پرهیز نظام سیاسی از استفاده ابزاری از دین
		نفی افراطی‌گری و انحصارگرایی دینی
		پرهیز از ریاکاری و خودسانسوری در امر دینداری
		پرهیز از محافظه‌کاری در امر دینداری
		در عرضه مؤلفه‌های دینی محور بودن دلیل در مقابل تأکید بر شخصیت‌ها
	ایجاد فضای آزاد اندیشی دینی	فراهم نمودن فضای نقد سالم در حوزه مسائل دینی در جامعه
		حمایت از فضای تنوع و تکثر و انعطاف‌پذیری دینی
	توجه به نقش الگویی (هماهنگی قول و فعل) حاکمان سیاسی	ایجاد وحدت بین عمل و نظر حاکمان سیاسی
	حل مشکلات اقتصادی	بهبود وضعیت معیشتی خانواده‌ها
		فراهم نمودن زمینه اشتغال‌سازنده در جامعه
مدیریت فضای مجازی		اتخاذ راهبرد منسجم و درازمدت برای ترویج دینداری در دانش‌آموزان در فضای مجازی

تحلیل داده‌های حاصل از جدول بالا حاکی است که صاحب‌نظران، عملکرد نظام حاکمیتی را در ایجاد آسیب‌ها و یا بالعکس فاصله گرفتن از آسیب‌ها مؤثر ارزیابی کرده‌اند. و در این بازاندیشی مؤلفه‌هایی از قبیل فاصله گرفتن از ایدئولوژی‌گرایی، ایجاد فضای آزاداندیشی، توجه به نقش الگویی حاکمان سیاسی، کمک به حل مشکلات اقتصادی جامعه و به دنبال آن خانواده‌ها و مدیریت فضای مجازی را مؤثر ارزیابی نمودند.

ب- راهکارهای بخشی، هویت بخش تربیت دینی

راهکارهای بخشی، راهکارهای هویت بخشی به تربیت دینی است که معطوف به انجام اقداماتی توسط نهادهای آموزش و پرورش است. این راهکارها شامل دو دسته زیر است:

- راهکارهای بخشی در حوزه نظری

منظور از راهکارهای بخشی در هویت بخشی به تربیت دینی نظری راهکارهایی نظری هستند که آموزش و پرورش باید از آنها به عنوان مبانی نظری اقدامات عملی دستگاه تعلیم و تربیت که در آن نقشه راه برای اتخاذ سیاست گذاری های کلان آموزش و پرورش در حوزه تربیت دینی را فراهم می کند، استفاده نماید.

- راهکارهای بخشی در حوزه عملی

مراد از راهکار عملی بخشی، راهکاری است که به انجام اقداماتی توسط نهاد آموزش و پرورش و زیر مجموعه های تابعه آن معطوف است که می توانند در مواجهه با آسیب های تربیت دینی نقش ایفا کنند. حوزه های تأثیرگذار و نقش آفرین در وزارت آموزش و پرورش که می توانند در هویت بخشی به تربیت دینی نقش آفرین باشند عبارتند از: شورای عالی آموزش و پرورش، سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی، معاونت پرورشی، انجمن اولیا و مربیان و مرکز تربیت نیروی انسانی. در ادامه راهکارهای احصا شده هر کدام از این بخش ها ارائه می شود.

الف- شورای عالی آموزش و پرورش

شورای عالی آموزش و پرورش بالاترین نهاد قانونگذاری در وزارت آموزش و پرورش است که قوانین مربوط به حوزه نظام آموزش و پرورش را تصویب می کند. حال این شورا با تصویب یک سری از قوانین با یال عکس عدم تصویب یک سری از قوانین می تواند در هویت بخشی به تربیت نقش آفرینی کند. یافته های حاصل در این خصوص در جدول (۴) آمده است:

جدول ۴. راهکارهای عملی بخشی در زمینه هویت‌بخشی تربیت دینی
توسط شورای عالی وزارت آموزش و پرورش

مضامین فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین پایه
بازنگری در سیاست‌گذاری تربیت دینی	جایگزینی رویکرد فرهنگی تربیتی با رویکرد آموزشی	پرهیز سیاست‌های آموزشی برای آماده‌سازی دانش‌آموزان برای کنکور
		برقرار کردن پیوند ناگسستنی بین تعلیم و تربیت
	به روز نمودن قوانین آموزشی مربوط به تربیت دینی دانش‌آموزان	ایجاد ادبیات مشترک بین صاحب‌نظران، سیاست‌گذاران، برنامه‌ریزان و مجریان در زمینه تربیت دینی
		تدوین قوانین و سیاست‌های لازم برای عملیاتی نمودن اهداف سند تحول بنیادین ناظر بر دینداری دانش‌آموزان
		تصویب قوانین حاکم لازم برای عملیاتی نمودن راهکارهای سند تحول بنیادین ناظر بر دینداری دانش‌آموزان

تحلیل داده‌های حاصل از جدول بالا حاکی است که شورای عالی آموزش و پرورش در هویت‌بخشی به تربیت دینی باید با ایجاد ادبیات مشترک بین صاحب‌نظران، سیاست‌گذاران و مجریان در رویکردهای حاکم بر تربیت در نظام آموزش و پرورش بازنگری کند و نیز با تدوین قوانین و سیاست‌های لازم به در فرایند قانون‌گذاری در حوزه تربیت با تمرکز دینی بازنگری کند.

ب- مرکز تربیت نیروی انسانی در وزارت آموزش و پرورش

یکی از مراکز کلیدی وابسته به وزارت آموزش و پرورش که در تربیت مربی پرورشی یا تربیت دبیرتعلیمات دینی در سه حوزه جذب، توانمندسازی و بازتوانی فعالیت می‌کند، مرکز تربیت نیروی انسانی است. راهکارهای ارائه شده در این زمینه در جدول (۵) آمده است:

جدول ۵. راهکارهای عملی ارائه شده در در زمینه تربیت نیروی انسانی با تمرکز بر تربیت مربی تربیتی و دبیر دینی در وزارت آموزش و پرورش

مضامین فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین پایه
بازنگری در تربیت نیروی انسانی	بازاندیشی در فرایند تربیت برنامه‌ریزان با زمینه دینداری	تربیت برنامه‌ریزان با صلاحیت در حوزه تربیت دینی

مضامین فراگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه
	بازاندیشی در فرایند جذب تربیت دبیر دینی و مربیان تربیتی	گزینش دبیران تعلیمات دینی و مربیان پرورشی براساس دانش، باور و دغدغه‌های دینداری
		پرهیز دبیران و مربیان از موضع‌گیری‌های سیاسی
	بازاندیشی در فرایند نگاه‌داشت دبیران دینی و مربیان تربیتی	ایجاد یک سامانه ارزیابی در مورد عملکرد دبیران و مربیان
		ایجاد یک سامانه بازخورددهی به مربیان و دبیران دینی براساس عملکرد آنها
		ایجاد یک سامانه انگیزشی برای دبیران دینی و مربیان پرورشی
	بازاندیشی در فرایند توانمندسازی دبیران دینی و مربیان پرورشی	طراحی دوره‌های آموزشی تخصصی دانش‌افزایی ویژه دبیران دینی و مربیان پرورشی
		طراحی دوره‌های آموزشی حرفه‌ای در زمینه آشنایی مربیان و دبیران دینی با ویژگی‌ها و مراحل رشد دانش‌آموزان، ویژگی‌های روانی آنان
		طراحی دوره‌های آموزشی حرفه‌ای در زمینه آشنایی مربیان و دبیران دینی با شبهات دینی و مسائل نوظهور
		طراحی دوره‌های آموزشی حرفه‌ای در زمینه توانایی پاسخ‌گویی به شبهات دینی با استفاده از استدلال‌های محکم
		طراحی دوره‌های آموزشی حرفه‌ای در زمینه آگاهی از مسائل دینی روز، مرتبط کردن مسائل دینی با مسائل زندگی و...
		طراحی دوره‌های آموزشی حرفه‌ای در زمینه آگاهی از تحولات محیطی

تحلیل داده‌های حاصل از جدول بالا حاکی است که مرکز تربیت نیروی انسانی در هویت‌بخشی به تربیت دینی دانش‌آموزان لازم است در فرایند سه‌گانه جذب، نگاه‌داشت و بازتوانی دبیران تعلیمات دینی و مربیان پرورشی براساس میزان دانش و باورهای دینی آنان، آگاهی آنان به مسائل روز دینی، آگاهی به مسائل نوظهور دینی، آگاهی از شبهات دینی و پاسخ‌گویی به شبهات دینی بازاندیشی گمی.

ج- سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش

یکی از مراکز کلیدی وابسته به وزارت آموزش و پرورش، سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی است که از طریق فرایند تدوین و تولید برنامه درسی تعلیمات دینی می‌تواند نقش هویت‌بخشی را در تربیت دینی ایفا کند. راهکارهای ارائه شده در این زمینه در جدول (۶) آمده است.

جدول ۶. راهکارهای عملی هویت‌بخش تربیت دینی در سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی وزارت آموزش و پرورش

مضامین فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین پایه
بازاندیشی در فرایند برنامه درسی تعلیمات دینی	نیازسنجی دینی نوجوانان	احصاء نیازهای روز دینی نوجوانان
		اولویت بندی کردن نیازها
		مینا قرار دادن نیازها در هدف گذاری و تعیین اهداف
	بازاندیشی در فرایند تدوین اهداف درس تعلیمات دینی	واقع گرایانه بودن (نه آرمان گرایانه بودن) اهداف تربیت دینی
		پرهیز از اغراق در اهداف تعلیم و تربیت دینی
		برجسته کردن نقش "فهم" در اهداف تربیت دینی
	بازاندیشی در فرایند تدوین محتوای درس تعلیمات دینی	"مفهوم مدار بودن" نه "واژه مدار" بودن محتوای دینی
		تزریق روح بندگی به نسل جوان (که باید با ظرافت و به دور از افراط و تفریط انجام شود)
		تقویت روحیه عبودیت با طرح مباحث مربوط به معاد
		تبیین مفهوم حقیقی و درست کمال و تعیین مصادیق آن براساس آموزه‌های دینی
		تحمیل نکردن وعده‌های عمل نشده به دین
		جذاب و برانگیزنده نمودن محتوای کتاب‌های تعلیمات دینی
		بهره گیری از هنر (توجه به بعد عاطفی دین) برای ارائه مفاهیم دینی در کتاب‌های درسی
		ارائه غیر مستقیم مفاهیم دینی
		پرهیز از توجه صرف به عواقب اخروی، انذار نامناسب و بیان آثار فردی و اجتماعی آن
		مرتبط کردن آموزه‌های دینی یا زندگی واقعی
		عبوردادن منطقی جوانان از احساسات خام مذهبی به بینش مذهبی تثبیت شده (همراه با تعقل و تفکر)
		پرهیز از ارائه دین در قالب تنگ و نارسای فکر بشری و تفسیرهای واقعی
		ارائه مفاهیم دینی در قالب منطق و استدلال بدون استفاده از تحکم و زور
		تغییر رویکرد آموزش از "چه یاد گرفتن" به "چگونه یاد گرفتن"
		استفاده از نیروهای باوراننده در شروع آموزش معارف دینی
	تقویت توان نقد و نقادی دانش‌آموزان در برخورد با مسائل دینی	
	بازاندیشی در روش‌های آموزش درس تعلیمات دینی	پرهیز از منابع بیرونی تشویق و تنبیه و استفاده از گرایش باطنی نوجوان
		آموزش اندک تداوم‌دار بهتر از فراوان ملال‌آور است
		پرهیز از روش‌های تلقینی و تزریقی در آموزش آموزه‌های دینی
		استفاده از روش‌های فعال که به خود ارزشمندی متری پایاں دهد
		انعطاف داشتن در روش‌های معارف دینی با توجه به زمان

مضامین فراگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه
		پرهیز از عوام زدگی در انتقال مفاهیم دینی
		پرهیز از اجبار، تحکم و تحمیل به دانش آموزان در مورد انجام مناسک دینی
		عدم پیروی از تعصبات در آموزش آموزه‌های دینی
		وابسته کردن یادگیری آموزه‌های دینی به منابع درونی تشویق و تنبیه
	بازاندیشی در فرایند ارزشیابی	پرهیز از محفوظات در ارزشیابی
		تاکید بر تغییرات درونی یادگیرنده در فرایند ارزشیابی
	درس تعلیمات دینی ^۱	رفتار و عمل را مبنای یادگیری قرار دادن نه "حفظ" مفاهیم دینی

تحلیل داده‌های حاصل از جدول (۶) حاکی است که سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی برای هویت‌بخشی به تربیت دینی لازم است در فرایند برنامه درسی تعلیمات دینی بازاندیشی نماید. این بازاندیشی باید به همه فرایندهای برنامه درسی تعلیمات دینی از احصای نیازهای دینی دانش آموزان، مبنا قرار دادن نیازها در تعیین اهداف، تدوین محتوا با توجه به مسائل روز، بازاندیشی در انتخاب روش‌های آموزش و یادگیری و روش‌های ارزشیابی که باید مد نظر برنامه‌ریزان درسی تعلیمات دینی قرار گیرد، معطوف شود.

ج- معاونت پرورشی

یکی از مراکز کلیدی وابسته به وزارت آموزش و پرورش که در تربیت دینی دانش آموزان نقش دارد، معاونت پرورشی وزارت آموزش و پرورش است. راهکارهای ارائه شده در این زمینه در جدول (۷) آمده است.

جدول ۷. راهکارهای عملی هویت‌بخشی به تربیت دینی در معاونت پرورشی

مضامین فراگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه
بازاندیشی در فرایند سیاست‌گذاری معاونت پرورشی	بازنگری در مأموریت‌های (اهداف) مربی پرورشی در مدارس	تربیت دینی از حاشیه خارج و به متن منتقل شود
	بازاندیشی در برنامه‌های اجرایی معاونت پرورشی	پرهیز از فعالیت‌های سطحی تربیتی
		پرهیز از انجام فعالیت‌های صرف مناسکی

۱. مراد از درس تعلیمات دینی درس دین و زندگی دوره متوسطه است.

راهکارهای هویت‌بخشی به تربیت دینی دانش‌آموزان در نظام تربیت رسمی و عمومی

مضامین فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین پایه	
بازاندیشی در فرایند سیاست‌گذاری معاونت پرورشی	بازاندیشی مدیریتی در حوزه معاونت پرورشی	بازاندیشی در انتخاب مدیران حوزه امور تربیتی	
	بازاندیشی در جذب، نگه‌داشت و بازتوانی مربیان پرورشی	بازاندیشی در استانداردهای جذب معاون پرورشی مدارس با تمرکز بر مؤلفه‌های دینداری	
	بازاندیشی در توانمندسازی مربیان پرورشی		بازنگری در دوره‌های آموزشی بازتوانی مربیان پرورشی در حوزه آشنایی با مقتضیات رشد نوجوان
			بازنگری در دوره‌های آموزشی بازتوانی مربیان پرورشی در حوزه آشنایی با نیازهای دینی دانش‌آموزان
			بازنگری در دوره‌های آموزشی بازتوانی مربیان پرورشی در حوزه پاسخ‌دهی به سؤالات یا شبهات دینی دانش‌آموزان
			فراهم کردن تمهیدات انگیزشی ویژه مربیان پرورشی
			برنامه‌ریزی برای فعالیت‌های آزاد اندیشی دینی در مدارس

تحلیل داده‌های حاصل از جدول بالا حاکی است که معاونت پرورشی برای نقش‌آفرینی در تربیت دینی دانش‌آموزان لازم است در اهداف و مأموریت‌ها و برنامه‌های خود بازنگری کند. در بخش اهداف، باید تربیت را از حاشیه به متن منتقل نماید و برنامه‌های خود را به عمق فعالیت‌های تربیتی معطوف کند. از این رو، لازم است از فعالیت‌های سطحی حاشیه‌ای فاصله بگیرد و علاوه بر برنامه‌ریزی برای انجام فعالیت‌های مناسبی و بزرگداشت ایام الله‌ها، تمرکز فعالیت‌های خود را بر لایه‌های پنهان تربیت معطوف نماید.

د- انجمن اولیاء و مربیان

یکی دیگر از مراکز کلیدی وابسته به وزارت آموزش و پرورش که در حوزه تربیت دینی دانش‌آموزان نقش آفرین است، "انجمن اولیا و مربیان وزارت آموزش و پرورش" است. راهکارهای هویت‌بخش که متوجه این انجمن است در جدول (۸) ارائه شده است.

جدول ۸. راهکارهای هویت‌بخش تربیت دینی به انجمن اولیا و مربیان

مضامین فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین پایه
توانمندسازی خانواده در تربیت دینی فرزندان	بازاندیشی در سیاست‌گذاری کلان آموزشی خانواده‌ها	برگزاری کلاس‌های آموزش خانواده درباره: - ایجاد هماهنگی میان اعضای خانواده در برخورد با معارف دینی
		- آگاه کردن والدین از عامل بودن آنها در تربیت دینی
		- آگاه کردن والدین نسبت به مسائل نوظهور دینی
		- آگاه کردن والدین از مقتضیات روانشناختی نوجوانان
		- آگاه کردن والدین از نیازها و شبهات روز دینی نوجوانان
		- آگاه کردن والدین از روش‌های پاسخگویی به نیازها و شبهات دینی فرزندان
	بازاندیشی در دوره‌های آموزشی تربیتی برای والدین	- چگونگی پرهیز از روش‌های آمرانه و تحکم‌پذیر برای پذیرش عقاید
		- چگونگی ابراز محبت والدین به فرزندان
		- چگونگی پرهیز از سرزنش شدید فرزندان در حوزه دینداری

تحلیل داده‌های حاصل از جدول بالا حاکی است که انجمن اولیا و مربیان جهت نقش‌آفرینی و هویت‌بخشی به تربیت دینی دانش‌آموزان لازم است در اهداف و مأموریت‌ها و برنامه‌های خود با تمرکز بر برنامه‌های آموزش خانواده بازنگری کند. در این بازاندیشی لازم است به توانمندسازی خانواده‌ها در حوزه‌های دانشی و روشی در برخورد با فرزندان توجه شود.

ه- هماهنگی‌های فرااستگاهی

نکته مهم برای موفقیت در عملکرد حوزه‌های مربوط به هویت‌بخشی در تربیت دینی دانش‌آموزان هماهنگی مأموریت‌ها و برنامه‌های حوزه‌های درگیر در حوزه تربیت است که بسیار مهم و کلیدی است به طوری که مورد توجه متخصصان قرار گرفته است. از این رو دیدگاه‌های آنان در جدول (۹) آمده است.

جدول ۹. راهکارهای عملی فرادستگاهی برای هویت‌بخشی به تربیت دینی دانش‌آموزان

مضامین فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین پایه
مضامین فراگیر	برقراری انسجام بین نهادهای ذی‌نفع و مؤثر در امر تربیت	ایجاد هماهنگی بین نظام حاکمیت، مدرسه، خانواده، رسانه و کانون‌های دینی در تربیت دینی دانش‌آموزان
		تعیین نقش هر کدام از نهادهای مؤثر در امر تربیت دینی
		انتقال ارزش‌ها و هنجارهای دینی به صورت تعاملی

تحلیل داده‌های حاصل از جدول بالا حاکی است که لازمه موفقیت در عملکرد نهادهای درگیر در حوزه تربیت در هویت‌بخشی به تربیت دینی این است که بین عملکرد نهادهای درگیر انسجام وجود داشته باشد. چرا که انسجام بین فعالیتهای نهادهای درگیر در فرایند تربیت هم‌افزاست و می‌تواند در هویت‌بخشی نقش آفرین باشد.

نتیجه‌گیری

هدف از انجام این پژوهش بررسی راهکارهای هویت‌بخشی به تربیت دینی دانش‌آموزان در نظام تربیت رسمی و عمومی است که برای رسیدن به این هدف از روش پژوهش کیفی استفاده شده است. براساس یافته‌های حاصل راهکارهای هویت‌بخش در دو بخش "فرابخشی" و "بخشی" در دو بعد "نظری" و "عملی" ارائه شده است

راهکارهای **فرابخشی** در بعد "**نظری**" به تبیین نظام‌مند و فهم‌پذیر آموزه‌های دینی توسط نهادهای دینی (با تمرکز بر عقل‌ورزی، حق‌باوری، کمال‌گرایی واقع‌گرا، اعتدال‌گرایی)، ارتباط برقرار کردن با مدرنیته، همراه کردن آموزه‌های دینی با مقتضیات روز و نقدپذیری و توجه به مؤلفه عاطفی دین معطوف است. راهکارهای فرابخشی در بعد "**عملی**"، به بازاندیشی عملکرد نظام سیاسی یا حاکمیتی در موضوع دینداری، پرهیز از جهان‌بینی‌گرایی، حل مشکلات اقتصادی و مدیریت فضای مجازی معطوف است.

راهکارهای **بخشی** که متوجه بخش‌های مربوط به دستگاه تعلیم و تربیت رسمی و عمومی است در دو بعد "نظری" و "عملی" ارائه شده است. راهکار بخشی ارائه شده در بعد "نظری" به برخورداری دستگاه تعلیم و تربیت از مبانی نظری مدون در حوزه دینداری معطوف است که لازم است آموزش و پرورش از یافته‌های فرابخشی در این زمینه کمک بگیرد و حدود و ثغور خود را در تربیت دینی دانش‌آموزان مشخص کند تا بتواند اقدامات هویت‌بخشی را طرح‌ریزی نماید.

راهکارهای بخشی در بعد "**عملی**" به انجام اقداماتی توسط بخش‌های درگیر با تربیت دینی دانش‌آموزان مانند: شورای عالی آموزش و پرورش، سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، مرکز تأمین و تربیت نیروی انسانی، معاونت پرورشی و انجمن اولیا و مربیان معطوف است.

شورای عالی آموزش و پرورش که مأموریت آن سیاست‌گذاری، طراحی و تصویب طرح‌ها و لوایح قانونی درباره مقررات اجرایی و انضباطی، و... در حوزه‌های مختلف تربیت، از جمله: تربیت دینی است. لازم است براساس مفاد سند تحول بنیادین در اهداف، مأموریت‌های خود در حوزه تربیت دینی بازنگری کند.

سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی وزارت آموزش و پرورش لازم است با توجه به احصای نیازهای دینی دانش‌آموزان و توجه به مقتضیات روز، به بازنگری در کل فرایند برنامه درسی تعلیمات دینی از قبیل برنامه درسی هدیه‌های آسمانی، پیام‌های آسمانی و دین و زندگی در حوزه اهداف، محتوا، فرایند یاددهی - یادگیری (روش تدریس و یادگیری) و ارزشیابی با توجه به نیازها و مقتضیات روز و نیازهای دینی دانش‌آموزان اقدام نماید.

مرکز تأمین و تربیت نیروی انسانی وزارت آموزش و پرورش به همراه دانشگاه فرهنگیان (که وظیفه تربیت نیروی انسانی برای آموزش و پرورش را عهده دار است) لازم است با تمرکز بر جذب، نگه‌داشت و بازتوانی مربیان پرورشی و دبیران دینی با توجه به مقتضیات و نیازهای روز و شیفت‌های دینی نوظهور، افزایش دانش دینی و تخصصی دبیران و دانش حرفه‌ای و تعهد حرفه‌ای معلمان دینی ایفای نقش نماید.

معاونت پرورشی با تمرکز بر بازاندیشی در فرایند سیاست‌گذاری و مأموریت خود به پرهیز از استفاده از برنامه‌ها و فعالیت‌های سطحی و حاشیه‌ای، بازاندیشی در فرایند جذب، نگه‌داشت و بازتوانی مربیان پرورشی اقدام نماید.

انجمن اولیا و مربیان نیز به بازاندیشی در دوره‌های آموزشی خانواده به والدین با محوریت تربیت دینی بپردازد. نهایتاً اینکه پیشنهاد می‌شود این راهکارها اولویت‌بندی شود تا نهادهای مربوطه جهت اجرایی نمودن راهکارها بتوانند با توجه به امکانات و مقدمات خود برنامه‌ریزی‌های لازم را انجام دهند.

فهرست منابع

۱. اشرفی سلطان احمدی، زینب؛ کیهان، جواد؛ ملکی آوارسین، صادق و یاری، جهانگیر (۱۴۰۰)، طراحی الگوی مطلوب برنامه درسی تربیت دینی در دوره پیش دبستانی، فصلنامه مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۶(۱)، صص ۳۰-۷.
۲. بازرگان، عباس (۱۳۹۱)، مقدمه‌ای بر روش‌های تحقیق کیفی و آمیخته، رویکردهای متداول در علوم رفتاری، تهران: دیدار.
۳. بت شکن، رضوان، سعادت‌مند، زهره (۱۳۹۴)، آسیب‌شناسی برنامه درسی دینی پیش دبستانی از دیدگاه متخصصان و مربیان دینی، کنفرانس بین‌المللی مهندسی و علوم کاربردی، امارات، دبی.
۴. براری، محمد (۱۳۹۸)، راهکارهای مقابله با جریان‌های انحرافی مهدویت، فصلنامه مطالعات مهدوی، ۱۰(۳)، صص ۲۰-۱.
۵. بهشتی، سعید (۱۳۸۲)، در آمدی بر قلمرو شناسی عقلانیت در تربیت اسلامی، فصلنامه تعلیم و تربیت، ۷۶، ۱۶۱-۱۳۰.
۶. پاکمهر، حمیده؛ امین خندقی، مقصود؛ قنذیلی، سید جواد و سعیدی رضوانی، محمود (۱۳۹۶)، بررسی ماهیت گفتمان‌سازی انقلاب اسلامی و ویژگی‌های آن در برنامه‌های درسی نظام آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۲(۳)، صص ۴۰-۷.
۷. تمیمی آمدی (۱۳۶۶)، شرح غرر الحکم و دررالکلم، ج ۱، قم: مکتب الاعلمی و اسلامی.
۸. جباری، محمدرضا (۱۳۹۷)، راهکارهای مقابله با آسیب‌های اجتماعی در سیره اهل بیت (ع)، فصلنامه مطالعات اسلامی آسیب‌های اجتماعی، دانشگاه شاهد، ۱(۱)، صص ۱۶۱-۱۳۵.
۹. جوادی آملی، مرتضی (۱۳۷۳)، شناخت انسان و دین. معاونت فضای مجازی تبلیغات اسلامی. <http://www.shiadars.ir/fa>.
۱۰. حسینی محمدآباد، سید علی اصغر (۱۳۹۹)، آسیب‌شناسی تربیت اخلاقی در ایران معاصر، پژوهش‌های اجتماعی اسلامی، ۲۶(۱)، صص ۱۳۳-۱۰۵.

۱۱. داوودی، محمد و اعرافی، علیرضا (۱۳۹۴)، سیره تربیتی پیامبر(ص) و اهل بیت(ع): تربیت دینی، ج ۲، چاپ ۱۲، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۱۲. ذوالفقاری، ابوالفضل (۱۳۹۲)، گونه‌شناسی دینداری‌های اسلامی، فصلنامه علوم اجتماعی، ۶۳.
۱۳. رحمان‌پور، محمد و میر شاه‌جعفری، سید ابراهیم (۱۳۹۵)، آسیب‌های تربیت دینی و ارائه راهکارهای مناسب از دیدگاه صاحب‌نظران با رویکرد برنامه‌ریزی درسی، فصلنامه پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۲۴ (۳)، صص ۵۲-۳۱.
۱۴. سجادی، سید مهدی (۱۳۸۴)، تبیین و ارزیابی رویکرد عقلانی به تربیت دینی (قابلیت‌ها و کاستی‌ها)، فصلنامه نوآوری‌های آموزشی، ۴ (۱)، صص ۵۸-۳۷.
۱۵. سعیدی رضوانی، محمود و غلامی، فاطمه (۱۴۰۰)، بررسی پدیدار شناسانه پیشران‌ها و چالش‌های رعایت عفاف در دانشجویان پسر دانشگاه فردوسی مشهد، فصلنامه مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۶ (۳)، صص ۶۰-۳۷.
۱۶. سعیدی رضوانی، محمود؛ امین خندقی، مقصود؛ باغگلی، حسین و محمدی چابکی، رضا (۱۳۹۵)، بررسی دیدگاه دانش‌آموزان پایه سوم متوسطه پیرامون تحقق اهداف قلمرو عمل و رفتار برنامه درسی دین و زندگی، فصلنامه مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۱ (۲)، صص ۹۹-۱۲۷.
۱۷. سلطانی‌رنانی، سید مهدی (۱۳۹۶)، راهکارهای اخلاقی برای مقابله با آسیب‌های بافتی اینترنتی در نهاد خانواده، فصلنامه اخلاق، ۷ (۴)، صص ۱۸۳-۱۶۱.
۱۸. شمشیری، بابک؛ زارعی، ابلا و شیروانی شیری، علی (۱۴۰۰)، آسیب‌شناسی تعلیم و تربیت دینی در دانش‌آموزان متوسطه از دیدگاه متخصصان تعلیم و تربیت، معلمان و دانش‌آموزان، پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت دینی در دانش‌آموزان متوسطه، ۲۹ (۲)، صص ۲۸۳-۲۶۵.
۱۹. شورای عالی آموزش و پرورش ایران (۱۳۹۰)، مبانی نظری سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، تهران: شورای عالی آموزش و پرورش.
۲۰. صالحی‌زاده، محمداسماعیل و محمدی، روح‌الله (۱۳۹۴)، آسیب‌شناسی تربیت دینی جوانان در مسائل عبادی از دیدگاه آیات و روایات، دوفصلنامه آموزه‌های تربیتی در قرآن و حدیث، ۱ (۱)، صص ۲۶-۱.

۲۱. علی آبادی، ابوالفضل؛ مسعودی، جهانگیر؛ غفاری، ابوالفضل و باغکلی، حسین (۱۳۹۷)، ضرورت توجه به قطب سوم در تربیت دینی و آثار آن بر فضای تربیتی، فصلنامه مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۳ (۱)، صص ۸۸-۴۹.
۲۲. عوض زاده، ابوطالب، کریمی باغملک، آیت الله، رضایی، صادق (۱۳۹۹)، آسیب شناسی تربیت دینی و تدوین لگویی برای دین پذیری مشتاقانه مطالعه موردی (دانش آموزان متوسطه دوه دوم استان کهگیلویه و بویراحمد)، فصلنامه علمی - پژوهشی قرآن و طب، ۵ (۳)، صص ۱۲۲-۱۰۹.
۲۳. فراستخواه، مقصود (۱۳۹۰)، دومین نشست نقد و بررسی سنجش دینداری در ایران (ضرورت و نتایج بررسی دین ورزی) [http: Farasatkhah.blogspot.com](http://Farasatkhah.blogspot.com).
۲۴. کوربین، جولیت و اشتراوس، انسلم (۱۳۹۵)، مبانی پژوهش کیفی: فنون و مراحل تولید نظریه زمینه‌ای، ترجمه ابراهیم افشار، تهران: نشر نی.
۲۵. مرزوقی، رحمت الله و دهقانی، یاسر (۱۳۹۸)، ارزیابی تربیت یدنی دانش آموزان دوره دوم متوسطه: مطالعه موردی شهر شیراز، فصلنامه مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۴ (۲)، صص ۱۲۲-۹۹.
۲۶. مزیدی، محمد؛ ایران پور، ماهمیر و خوشبخت، فریبا (۱۳۹۵)، ادراک دانش آموزان دبیرستانی شهر شیراز نسبت به فعالیت‌های پرورشی مدارس و بررسی رابطه آن با متغیرهای زمینه‌ای، فصلنامه مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۱ (۲)، صص ۳۲-۷.
۲۷. معافی، لیلا و اشرفی، عباس (۱۳۹۲)، عوامل مؤثر بر دین‌پذیری و دین‌گریزی جوانان، فصلنامه معرفت، ۲۲ (۹۴)، صص ۲۸-۱۳.
۲۸. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۷)، تفسیر نمونه قرآن کریم، دفتر نشر معارف اسلامی.
۲۹. مگیلانی، حسین؛ درانی، کمال و صالحی، کیوان (۱۳۹۷)، تحلیل پدیدار شناسانه باورهای دینی دانش آموزان و ارائه راهکارهایی برای کاهش چالش‌ها و آسیب‌های موجود، فصلنامه دین و ارتباطات، ۲۵ (۱)، صص ۱۹۲-۱۵۷.
۳۰. موحدی محصل طوسی، مرضیه؛ مهر محمدی، محمود؛ صادق زاده، علیرضا و نقی زاده، حسن (۱۳۹۲)، نقد طبقه‌بندی‌های موجود از رویکردهای تربیت دینی و ارائه یک طبقه‌بندی مفهومی جدید، فصلنامه مبانی تعلیم و تربیت، ۳ (۱)، صص ۱۵۸-۱۳۷.

۳۱. موسوی‌مقدم، سید محمد و محمدی، مروت (۱۳۹۵)، بررسی نقش مسجد در افزایش سرمایه اجتماعی براساس نماگرهای اصلی آن در قرآن و حدیث، **مدیریت سرمایه اجتماعی**، ۳ (۱)، صص ۱۶۲-۱۳۹.
۳۲. نصیری فقیر سمیعی، فرهاد (۱۳۹۵)، رابطه استراتژی (راهبرد) با تاکتیک (راهکار)، **دوماهنامه مهندسی مدیریت**، پیاپی ۶۵، صص ۶۶-۵۶.
۳۳. نقیب‌زاده، میر عبدالحسین و دادرسی، محمد (۱۳۹۸)، زبان مسله‌ای معرفتی و تربیتی در آرای فیلسوفان و مریبان، **اندیشه نوین تربیتی**، ۳ (۳)، صص ۱۱۷-۹۵.
۳۴. نوروزی، مجتبی؛ کاظمی، ابوالفضل و شاهمرادی، سیده فاطمه (۱۳۹۶)، راهکارهای تربیت دینی در فضای مجازی با تأکید بر آموزه‌های قرآن و سیره رضوی، **فصلنامه فرهنگ رضوی**، ۵ (۳)، صص ۲۱۲-۱۷۷.
۳۵. وزینی افضل، مجتبی؛ عبداللهی، محمدعلی و گالینی، ابوالفضل (۱۳۹۹)، راهکارهای تقویت سرمایه اجتماعی از دیدگاه نظام ارزشی اسلام، **فصلنامه مدیریت اسلامی**، ۲۸ (۳)، صص ۱۷۲-۱۴۱.
۳۶. یادگاری، مطهره؛ صالحی، کیوان و سجادی، نرگس‌السادات (۱۳۹۸)، ارائه نظریه داده بنیاد برای تبیین فرایندهای جاری تربیت اخلاقی در مدارس متوسطه شهر تهران، **فصلنامه مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی**، ۴ (۳)، صص ۱۸۶-۱۴۷.
37. Aspers, P. and Corte, U. (2019), "What is Qaalitative in Qaalitative Research". *Qualitative Sociology*, 42 (2), pp. 139-160.
38. Aldiabat, K. M., & Le Navenec, C. (2018), Data Saturation: The mysterious step in grounded theory method. *The Qualitative Report*, 23 (1), 245 -261. Retrieved from <https://nsuworks.nova.edu/tqr/vol23/iss1/18>.
39. Maykut, P. & Morehouse, R. (1995), *Beginning Qualitative Research: A Philosophic and Practical guide*, London Press.